

УДК 002.2

Е.І. Огар

**НАУКА ПРО КНИГУ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЗДОБУТКИ І ПОРАЗКИ**

Традиційно історія і досягнення української книгознавчої думки розглядалися в загальноросійському, а пізніше – у радянському науковому і культурному контекстах. Відведене офіційною історіографією для української бібліології місце “у фарватері” прирікало її результати на певну вторинність. Щодо серйозних успіхів українських бібліологів, які працювали між двома світовими війнами в еміграції, вони, з відомих причин, взагалі замовчувалися.

Разом з тим, українську науку про книгу слід розглядати як явище самобутнє, зі своїми традиціями, що беруть початок ще з середини ХІХ ст.^{*}, явище непросте – з доволі драматичною історією та багатоаспектними виявами. Своєрідність української бібліологічної науки періоду її зародження і становлення зумовлено цілим комплексом історично визначених, багатовекторних

* Тоді створене 1868 р. Товариство “Просвіта” в умовах відсутності державності розпочало діяльність державницького спрямування – видання української книги та поширення її серед народу через систему бібліотек і випозичалень.

тер можна назвати **першою характерною ознакою** вітчизняної науки про книгу в період її зародження.

Якщо кінець XIX ст. позначений лише спорадичними дослідженнями в галузі бібліографії, бібліотечної справи, історії книги та книгодрукування, книжкового мистецтва, зосередженими переважно в Галичині (тут у Львові діяли Бібліографічна комісія НТШ, Українське товариство бібліофілів), а також підготовкою по всій Україні ґрунту для створення у подальшому єдиного українського інформаційного поля, то з приходом нового століття, надто після революцій 1917 р., коли небувалого розмаху набуває книжковий рух, наука, що покликана його вивчати, починає активно розвиватися (значно розширюється, зокрема, проблематика досліджень, швидко впроваджуються нові ідеї і методи). Причому головною сценою розгортання подій стають Схід і Центр України. Аналіз багатьох історичних фактів, відповідна статистика переконують у тому, що становлення української держави відбувалося у тісному взаємозв'язку з відродженням традицій вітчизняної книжності [4].

Посилена увага до теоретичних проблем книжкової справи та її статусу в українському суспільстві початку XX ст., активна діяльність в галузі книговидання були зумовлені позицією перших осіб національних урядів 1917–1919 рр., кращих представників української інтелектуальної еліти – М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, П.Дорошенка, І.Огієнка та ін. Нові політичні сили в Україні абсолютно чітко усвідомлювали той факт, що без друкованого слова як основного інструменту суспільної комунікації, без відповідних заходів щодо створення національної системи книговидання, книгопоширення, а також наукового вивчення принципів її функціонування інтелектуальний і культурний рівень народу неможливий.

Глибоке зацікавлення з боку влади сприяло створенню в 20-х роках XX ст. інфраструктури вітчизняного книговиробництва, книгопоширення, книгозбереження, відповідних науководослідницьких інституцій, відповідної правової бази.

Вражає перелік зробленого протягом лише 1917–1920 рр.: ухвалено Третій Універсал Української Центральної Ради про свободу слова і друку (листопад 1917 р.) і Закон директорії УНР про державну мову (січень 1919 р.), створено Українське Пресове Бюро (1917 р.), Бюро преси і Українське телеграфне агентство (1918 р.), Міністерство преси та інформації,

Управління преси і пропаганди (1919 рр.), Бібліотечно-бібліографічний відділ при Міністерстві народної освіти (1917 р.), Всенародну Бібліотеку України і Головну Книжкову палату України (1919 р.)^{*}, проведено 1-й Всеукраїнський бібліотечний з'їзд (1918р.), здійснено Перший державний перепис бібліотек (1918–1919 рр.), розпочато формування Національного фонду періодики.

Національні уряди за короткий період свого існування намагалися охопити всі ланки суспільної комунікації “книга–споживач”. Зрозуміло, що через нетривалість їхньої влади і проголошеної державності одержати помітні практичні результати було доволі складно. І все ж величезним досягненням цього періоду можна вважати закладення фундаменту державно-правових основ організації видання, збирання, збереження, використання, упорядкування, опису і – це для нас важливо – вивчення української книги.

Серед здобутків цього періоду слід назвати відкриття наукових організацій, покликаних професійно займатися теоретичними і практичними дослідженнями в галузі видавничої справи. Такою першою професійною науково-дослідницькою установою став заснований 1922 р. у Києві Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК)^{**}. Слід зазначити, що спеціальні дослідницькі центри створювалися навіть в умовах еміграції: плідною були діяльність Українського Товариства Бібліофілів та Бібліографічного гуртка у Подебрадах (Чехословаччина) [7].

Про те, як розгорнулася наукова робота в царині бібліології, красномовно свідчить такий факт: у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. на українських землях та в еміграції видавалося понад 20 спеціалізованих періодичних видань і збірників (київські “Бібліотечний журнал”, “Бібліотечно-бібліографічний журнал”, Бібліотечний збірник”, “Книгарь”, “Книжник”, “Книжний вісник”, “Бібліологічні вісті” (одне з найбільш автори-

^{*} Під опіку створених державних інституцій потрапляла вся система книговидання; вони зобов'язані були займатися забезпеченням її функціонування, визначенням тематики книжкового репертуару, веденням наукової статистики і бібліографії українського книго- та пресовидання.

^{**} Детальніше про історію УНІКу в працях Ковальчук Г. Феномен УНІКу // Книжник.1991. №2. С.36; УНІК: історія та наукова діяльність // Бібліотекознавство і бібліографія.1992. С.102–110.

тетних видань)”, харківський “Голос друку”, львівські “Українська книга”, “Бібліотечний порадник”, станіславська “Добра книжка”, віденська “Книга”, подебрадське “Українське книгознавство”, “Книголюб” [7] тощо.

Аналіз тематики публікацій дає можливість створити загальне враження про стан вітчизняної науки про книгу на початку ХХ ст., окреслити коло питань, якими займалися перші українські бібліологи, оцінити рівень розробки окремих проблем, їх актуальність у тогочасному і сучасному контекстах. А ще – визначити другу характерну ознаку української бібліології періоду її оформлення як наукової дисципліни – її яскраво виражений національний характер, постійну апеляцію до національної ідеї.

Як стверджують дослідники, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а надто у “добу визвольних змагань” національна ідея виступила головним стимулятивним чинником розвитку всіх сфер життя українського суспільства. Стає вона і загальним культурним предикатом розвитку української культури і науки, ініціатором теоретичних і практичних результатів розбудови культурного життя української нації [3, 6]. Будь-яка можливість вивчення тем українознавчого характеру, дослідження українського питання як самостійного у загальноєвропейському контексті, оприлюднення результатів цих досліджень сприймалися з боку українських вчених з великим ентузіазмом. Національною за формою і за змістом була й українська бібліологічна наука окресленого періоду.

Дослідженнями було охоплено практично всю проблематику книги як єдиного інтегрованого комунікативного процесу – книговиробництво – книгорозповсюдження – книговикористання. Найбільш глибоко розроблялися питання суспільної природи книги, її соціальних функцій, шляхів, форм і методів поширення друкованого слова серед народу, організації бібліотечної справи, розвитку культури читання і книговикористання, проблеми функціонування системи “читач–книга”. Слід зазначити, що це було цілковито в дусі тогочасної європейської науки, де з традиційно історичної науки бібліологія поступово перетворю-

* Див. праці Солонської Н.Г. (дисертацію на здобуття наукового ступеня к.ф.н. “Бібліологічні вісті як явище української книгознавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ століття”).

валася на науку соціального характеру, орієнтовану на проблеми читача як одного із суб'єктів, що взаємодіють у рамках соціологічних систем [8].

Проникнення соціологічних ідей в українську бібліологію і теорію бібліографії відбулося здебільшого завдяки теоретичним напрацюванням Л.Биковського – одного з найбільш видатних українських бібліологів, автора оригінальної наукової концепції “бібліологічного циклу”. На відміну від досить популярної на той час класичної системи М.Лісовського, третім розділом якої був книгоопис (бібліографія), Л.Биковський пропонував третім компонентом вважати “книгоживання”, тобто впровадження книжки у свідомість окремого індивідууму і суспільства загалом [5, 8].

Таким чином, **третьою визначальною ознакою** вітчизняної бібліології початку ХХ ст. слід назвати її чітко виражене соціологічне спрямування*.

Біля витоків української науки про книгу стояли Х.Алчевська, Д.Балика, М.Бем, Б.Грінченко, Д.Дорошенко, С.Єфремов, В.Ігнатенко, П.Зленко, І.Калинович, С.Кондра, І.Крип'якевич, М.Ковалевський, І.Кревецький, В.Королів-Старий, М.Максимович, С.Маслов, В.Міяковський, Ю.Меженко (директор УНІКу), В.Моздалевський, І.Огієнко, П.Попов, С.Русова, С.Сірополько, І.Шешенко, Г.Тисяченко, В.Широцький, Д.Чижевський та ін. [2]. Серед цих учених переважають представники київської і львівської гілок української бібліології. Це дослідники проблем історії української книги, бібліографії, джерелознавства, бібліописхології, бібліосоціології, філософії та семіотики книги.

Ще десять років тому імена емігрантів, “буржуазних націоналістів” Л.Биковського, Д.Дорошенка, С.Сірополька не можна було згадувати у публікаціях навіть принагідно. 30–40-і рр. помітно позначилися на діяльності М.Ясинського, С.Маслова, Ю.Меженка. Колишнього директора УНІКу Ю.Меженка, як і Д.Балику, врятував лише переїзд до Росії, де ідеологічний пресинг був слабшим, ніж у Радянській Україні [3]. При ознайомленні з творчим доробком “батьків” української

* На відміну від теоретичних побудов російських бібліологів, що відзначалися більшою статичністю. Найближче до представників “соціологічного напрямку” в бібліології стояв, мабуть, лише О.Ловягін.

науки про книгу стає очевидним, що тоді було усунуто кращих, зруйновано шойно сформовану школу, перервано традицію. З кінця 30-х рр. в Україні не вийшло жодної серйозної наукової праці з бібліології.

Нова геополітична ситуація 20–30-х рр. ХХ ст. у Центральній та Східній Європі визначила й нову політичну конфігурацію українських земель. Втрата державності знову привела їх до складу інших територіальних конгломератів, на жаль, знову в статусі маргінесному.

Протягом 1931–1934 рр. в українській радянській бібліології відбулося поступове згортання так званої “культурної революції”. Центр досліджень у галузі бібліології знову перемістився до Львова, а згодом – за кордон (Польща, Чехословаччина). Та свобода наукової творчості, близькість до європейських наукових кіл не могли компенсувати відірваності від рідної стихії, від реального практичного і наукового матеріалу. За таких обставин українська бібліологія повнокровно розвиватися не могла.

Отож, розвиток національної науки про книгу на початку ХХ ст. здійснювався у неймовірно складних політичних і соціально-економічних умовах. При доволі стрімкому перебігу подій, яким був позначений той час, реалізувати нові ідеї в процесі створення власної науки було зовсім непросто. Давалися ознаки й проблеми власне наукового характеру (відсутність єдиної термінологічної та поняттєвої бази, різний теоретичний і практичний досвід дослідників тощо). Та попри все у цей час для успішного розвитку національної бібліологічної думки було створено всі необхідні передумови.

Це був період організації, структуризації та самовизначення, період своєрідного “накопичення капіталу”, формування людського, концептуального та матеріального потенціалу української бібліології. Якби невідомі історичні події, що докорінно змінили шляхи розвитку національної науки, бібліології зокрема, наступним повинен був би стати етап переходу кількості в якість – продукування нових теоретичних ідей на основі переосмислення накопичених в європейській і вітчизняній практиці, узагальнення емпіричного матеріалу, етап формування національних наукових шкіл і напрямів.

1. Видатні діячі української книги: Серія Національної парламентської бібліотеки України. Виходить з 1993 р. (нариси про Ю.О.Меженка. Вип.1.; І.Ясинського. Вип.2.; Д.Дорошенка. Вип.3.; С.І. Маслова. Вип.4.; Л.У.Биковського. Вип.5.; Максименка Ф.П. Вип.6.; Балику Д. Вип.7 та ін.). 2. Вовченко І.А. Ю.А.Меженко

– библиограф и библиотековед // Историко-библиографические исследования. Спб., 1996. С.127–147. 3. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. К., 1993. 4. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). К., 1996. 5. Леликова Н.К. Мой бог – украинская книга независимо от направлений и партий...» (К 100-летию со дня рождения Льва Быковского)// Историко-библиографические исследования. Спб., 1996. С.148–175. 6. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. К., 1993. 7. Огар Е.І. Українське товариство прихильників книги та його друкований орган “Книголюб” // Русская, украинская, белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследования фондов Слав.б-ки и праж. архивов. Прага, 1995. Т.2. С.890–900. 8. Migon K. Księgoznawstwo ukraińskie w dwudziestoleciu międzywojennym// Studia o Książce.Т.1. Wrocław, 1970. S.29–41.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.99